

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” POEMASINDA SÖZƏ MÜNASİBƏT

HƏSƏNOVA SƏDAQƏT QURBANƏLİ qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti, fil.e.d., professor

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: söz, dil, üslub, məna, ifadə

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvidən bəhs edən yazıların bolluğu diqqəti çəksə də, ədəbi dil tarixinə aid elmi əsərlərdə bu mövzuya laqeyd münasibətlə qarşılaşırıq. Bunun səbəbi şairin əsərlərini ana dilində yazmamasıdır. Lakin bu fakt dahi Nizaminin Azərbaycan ədəbi dili tarixinə düşməməsi üçün əsas hesab edilə bilməz. Əvvəla ona görə ki, şair fars dilində yazdığı məşhur əsərlərində dövrü üçün kifayət qədər türklə mənşəli sözlər işlətməmiş və bununla da ana dilinin ədəbi dil səviyyəsinə layiqliyini təsdiq etmişdir. İkincisi, Nizami Gəncəvinin bütün əsərləri ana dilində düşüdüklərinin məhsuludur. İnsanın hansı dildə yazıb-oxumasından asılı olmayaraq, fikirlərində ana dilinə müraciət etməsi şübhəsizdir. Şairin digər qüdrəti onun yad dildə nəinki Azərbaycanda, bütünlüklə Şərqdə, hətta dünyada məşhur olan möhtəşəm əsərlər yazmasıdır. Fars dilində yüksək sənətkarlıqla yazmaq ənənəsində farsların çoxunu geridə qoyan şair deyirdi:

Bu şivənin, bu dilin mahir ovçusuyam mən,

Dəyər məni görməyə, şairlər xasıyam mən. [1, s.40]

Başqa dildə belə məharət göstərən şair, yəqin ki, ana dilində daha irəli gedərdi. Nizami Gəncəvinin dövrün poeziya dili kimi fars dilində yazmasını irad tutmaq və bu səbəbdən də ədəbi dil tariximizdə ona yer verməmək, fikrimizcə, ədalətsizlikdir. Şairin əsərlərindəki dialoq mədəniyyəti, frazeoloji birləşmələr, humanist ideyalar və s. milli təfəkkürdən qaynaqlanır.

Dünyanın söz deyənləri içərisində öndə gedənlərdən olan Nizami Gəncəvi nəinki Azərbaycan, bütün dünya poetik fikrinə yeniliklər gətirən ədəbi simalardandır. Əmir Xosrov Dəhləvinin şair haqqındakı fikirləri, bu mənada, təbiilik və reallığı ilə diqqəti çəkir:

Nizami hər sözü demiş birinci,

Qoymamış cilasız qala bir inci.

Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misraları da bu fikri təsdiq edir:

Mən ki söz almazından odlu qılınc yaratdım,

Arxadan gələnlərin boynunu vurub atdım. [1, s.34]

Şairin dilində poetik ifadə qüdrəti, yüksək təfəkkür səviyyəsi ilə deyim mədəniyyətinin sintezi özünəxas səviyyəsi ilə seçilir. Nizami Gəncəvinin söz demək bacarığının gücünü onun yaradıcılığına aid olan bütün əsərlərindəki nümunələr təsdiq edir. Təkcə “Xəmsə”yə daxil olan birinci poemadakı söz haqqındakı fikirlər bəsdir ki, şairin ədəbi aləmdəki mövqeyi üzə çıxsın:

Təzə söz caduları, oyunlar göstərən mən,

Yeni heykəl yaratdım yeni qəlibli sözdən. [1, s.32]

Nizami Gəncəvinin dilində təfəkkür mədəniyyəti ilə həyat gerçəklikləri qələmlə elə ifadə edilir ki, sənətkarın özünəməxsus obrazlılıq yaratmasına səbəb olur. Poetik fikir yeni lövhələr təqdim edərək üslub tərəvətini, poetik fikir sanbalını ortaya qoyur:

Mənim təzə sözlərim bar gətirdi bağ kimi,

Özgəsinin neftilə yanmadı çırağ kimi. [1, s.33]

Heç kəs əyləşə bilməz sözdən yuxarı qatda,

Dövlətimiz, mülkümüz yalnız sözdür həyatda. [1, s.36]

Nizami Gəncəvinin dilində sözlərin məna əhatəsinin genişlənməsi poetik sözə yeni münasibət, fikirlərə yeni baxışla bədii ləyaqətin yüksəlişini təmin edir. Onun poeziyasında sözlərin məna miqyası çox genişdir. Sözlərin ritm və ahəngi əsərlərinin məzmun və bədiiliyini bir-birinə uyğunlaşdırır. Poeziyanın bir nömrəli məsələsi olan emosional dil bədiiliyin uğuruna gətirib çıxarır. Şair özü bu haqda deyir:

*Mən söz cadugəriyəm, tazə, köhnə, hər nə var,
Mənim məftunum olar, mənim heyranım olar.
Bütün sehrbazları mat qoyur sehrim mənim!
Mələkləri aldadan əfsundu şeirim mənim. [1, s.40]*

Nizami yaradıcılığındaadi sözlər şeirləşir, onların daxili məna əlaqələri çoxalır, təsir gücü artır və nəticədə sözün obrazı yaranır. Şair sözün cazibəsi ilə fikrin təbiiliyini tamamlayır. Poetik idrakın sözlə təqdimi Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığında yüksəkliyi ilə yadda qalır. Şairin xaslığı, heç kimə bənzəməməsi aşağıdakı misralarda layiqincə ifadə edilib:

*Mən ki tazə bir gülə şərqi bəstələyirəm,
Mən ki dənin bağında bülbüləm, bilir aləm. [1, s.32]
Nə şəkərim üstünə gəlib yad arı qonar,
Nə də mənim bal arım yadlardan şəkər umar. [1, s.33]*

Nizami Gəncəvinin dilində sözlər bədii mətləbləri uğurla ifadə edir. Sözlərdən qənaətlə istifadə ilə bol fikirlər ifadə etmək Nizami sənətkarlığının əsas cəhətlərindəndir. Şeir mədəniyyəti, söz ləyaqəti, ifadə yeniliyi və bədii təfəkkür dərinliyində özünəməxsusluq şairin poeziyasında qırmızı xətt kimi görünür. Nizami öz poetik şəxsiyyətinin yüksəkliyini bir daha göstərir:

*Əbədilər qəsrinə, şahlıq adlı büsətə
Mədh yazan şairlər xeyli yığışıbsa da,
Nizaminin yanında ədəb gözlərlər, yəqin,
Nizami Nizamidir, bəs onlar kimdir, deyin?
Şairlik zirvəsinə mən ki çoxdan çatmışam,
Dalda qoyub tay-tuşu, köhlənimi çapmışam. [1, s.34]*

Nizami Gəncəvinin dilində poetik mühakimənin təməli üzərində yüksələn sözlər bədii ovqat yaratmaqdan başqa, inandırma və təsir gücü ilə insanı heyrdə qoyur. Şairin dilində elə ifadələrlə qarşılaşırıq ki, onlarda semantik həddün bu qədər genişliyi təəccüb doğurur. Məsələn, şairin dilində “qələmin boynuna boyunbağı bağlamaq” kimi maraqlı dil-üslub faktı belələrinəndir:

*Qədim, sonsuz cahanı odur quran, saxlayan,
Qələmlərin boynuna boyunbağı bağlayan. [1, s.7].*

Sözügədən ifadə Nizaminin poetik kəşflərindən biridir. Şairin müdrikəsinə deyimləri, hadisə və fikirlərə bədii-fəlsəfi nüfuzu müəllif mövqeyinin göstəricisi kimi diqqəti çəkir. Bəzən ağıla gəlməyən gerçəkliklər şairin qələmilə daha zövqlü və gözəl təqdim edilir:

*Yalnız qələm gücünə düşüncələr saxlanır,
Misra söz quşlarının qanadına bağlanır. [1, s.35]
Söz gümüşü yanında qara torpaqdı dirhəm,
Qızıl hansı itdir ki, onu sözə tay biləm?
Sözdən xəbərsiz qalır könüldən xəbərsizlər,
Sözün yozumu sözdən daha xoş, daha dilbər. [1, s.36]*

Fikir və düşüncələrin dil və qələmlə gerçəkləşməsi, mənaların sözlərdən qat-qat çox olması həqiqətini Nizami bir daha poetik şəkildə anladır. Şair söz matahına müştərilərin qat-qat çox olduğunu göstərərək şairlərin peyğəmbərlərdən sonra gələrək adi insan olmadıqlarını qeyd edir:

*Sözün tərəzisini quran ulu hökmdar
Sözün aşıqlərini sözlə etdi bəxtiyar.
Ərşin bülbülləridir cahanda söz qoşanlar,
Məgər özgələrinə tay tutularmı onlar? [1, s.37]*

Dünyada hər şey dəyişə bilir, dağılır, uçulur, məhv olur, yaddan çıxır və s. Lakin söz yeganə faktordur ki, tarixin ona gücü çatmır. Zaman sözün qüdrətini azalda bilmir. Söz zamandan ucada dayanır. Hər bir şey işləndikcə azalır. Lakin söz işləndikcə çoxalır və onun yeni-yeni anlamları üzə çıxır. Sözsüz ki, bu prosesdə söz sənətkarlarının rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi onları “peyğəmbərin kölgəsi” adlandırmış, peyğəmbərlərdən sonra şairlərin gəldiyini göstərmişdir:

*Sözdoğanlar – nur saçan peyğəmbərin kölgəsi,
Ərzin işıq pərdəsi, haqqın yanar nəfəsi.
Mətanət meydanında kimlər tutdu gör səfi,
Əvvəlcə peyğəmbərlər, sonra şairlər səfi. [1, s.37]*

Nizaminin əsərlərində onun saraylara üz tutmamasının səbəbini aydınlaşdıran fikirlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Belə ki, sənətkarlıq qüdrətinin böyüklüyü ilə yüksək olan şairin qüruru və saraylırsız da tanınması onun aşağıdakı misralarında əks olunur:

*Kimin söz pərdəsində ahəngi var, sehri var,
Özü yerdə olsa da, ruhu göylərdə yaşar.
Dizi üstə söz yazıb, ölkələri tutan kəs
Dünyada heç bir kəsin qarşısında baş əyməz! [1, s.37]*

Söz sənətkarla oxucunu ruhən, qəlbən yaxınlaşdıran bir vasitədir. Bütün tarixi zamanlarda sözə dəyər verənlər olmuş və sözün qiymətini bilməyənlərə mənfi münasibət göstərilmişdir. Nizami Gəncəvi də sözləri şair süfrəsində şirin xurmalara bənzədir, sözün dəyərini dərk etməyənlərə, onu ucuzlaşdıranlara qarşı çıxır:

*Şairin süfrəsində şirin xurmalar ki var,
Xurma deyil, bəlkə də, ürək parçasıdırlar.
Ürəyin dişlərilə qoparılmış söz, fikir
Torpağın dimdiyilə cilalanmış incidir.
Hikmət qaynağı şeri hər gün alçaldıb bir az,
Sudan da ucuz etdi beş-on nəfər şeirbaz. [1, s.37]*

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında poetizmlərin fərdiləşdirilmə prosesi fəallığı ilə diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Sənətkar sözün poetik mahiyyətini dərinləşdirdikcə məna qatları çoxalır. Bu zaman təsirli bədii ifadə əzəmətli fikirlərə yol açır və möhtəşəm təqdimatı zəruriləşdirir. Bu baxımdan, Ay haqqında aşağıdakı misralar obrazlılıqda irəliləyiş kimi diqqəti çəkir:

*Gecənin sifətinə işıq şilləsi çırpın,
Ay səmada sübhədək aydınlığa pasiban. [1, s.56]*

Məcaz tərəvəti, poetik yenilik aşağıdakı misralarda da yüksək səviyyəsi ilə seçilir:

*Yağış Günün qırmızı köynəyini yudu ki,
Pak olsun əl qaldırıb salamlarkən göyləri. [1, s.58]*

Sözlərin obrazlı düşüncələri dəqiq və yığcam ifadə etməsi onların məcaz keyfiyyətinin yüksəkliyi ilə bağlıdır. Leksik-qrammatik materiallarla yüksək üslubi faktlar əldə etmək də bunun nəticəsidir.

Söz Nizami Gəncəvinin fikirlərində adi nitq faktı deyil. Şair onu qiymətli əşyalarla müqayisə edərək dəyərini bir daha anladır:

*Ölçülüb-biçilməmiş dağınıq sözlər belə
Sözə... zərgər yanında bənzər gövhərə, lələ. [1, s.37]*

Nizami Gəncəvinin müqayisələri fərqliliyi ilə seçilir. “Müqayisə insan hissələrini, mənəviyyəti zəif, sönük və bəsit ifadə qorxusundan xilas edir”. [2, s.53] Bu mənada, o, bədii dili canlandıran vasitə kimi sənətkarın lirizmini çoxaldır.

Şairin dilində maraqlı və orijinal bir ifadə vardır: söz ərləri. Qədim türk leksikasında “ər” sözünün “igid”, “qəhrəman” anlamında işlənməsi və bu mənanın indi də qorunub saxlanması məlumdur. Sözün seçkin igidlərindən olan Nizami deyir:

*Bu xəzinəni yalnız açar tapanlar açar,
Yalnız söz ərlərinin dilləridir bu açar. [1, s.37]
Qızıışma, sözü bir az ehtiyatla bəyən sən,
Sən ki uca rütbəli söz yarada bilənsən. [1, s.40]*

Nizami Gəncəvinin dilindəki *könül qapısı, dərdə ilişmək, könül mehmanı, könül şahının neməti, eşq bayrağı, mənlik təxti, haqqı dardan asmaq, ədalət qəsri, mənəmlik qasırgası, sevginin şilləsi* və s. kimi yüzlərlə maraqlı dil-üslub faktları ilə rastlaşırıq. Şair aşağıdakı misralarda öz məziyyətini ifadə etmişdir:

*Hər hücrəyə köçürdüm şeri, şeriyəti mən,
Çıxartdım meyhanədən, ucaldım sənəti mən. [1, s.40]
Aşkarlasam, car çəksəm, bakirə sözlərimi,
Səs salaram cahana qiyamət suru kimi. [1, s.40]*

Beləliklə, sözün uca qatında yer tutan Nizami Gəncəvi ona elə bir qiymət vermiş, sözün obrazını elə bir səviyyədə yaratmışdır ki, bu, bütün zamanlar üçün dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi . Əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 780 s.
2. Hüseynov M. Sözün poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 368 s.
3. Mürsəliyyəva, X. M. Q. Nizaminin “Xəmsə”ndə Bahar bayramının tərənnümü / X. M. Q. Mürsəliyyəva // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2021. – c. 17. – No 2. s. 31-37; <https://elibrary.ru/item.asp?id=46294130>

РЕЗЮМЕ

ОТНОШЕНИЕ К СЛОВУ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ “СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН” Гасанова С.Г.

Ключевые слова: слово, язык, стиль, значение, выражение.

В статье рассказывается об отношении к слову великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, на основе его поэмы «Сокровищница тайн». Независимо от того, на каком языке человек пишет или читает, несомненно, что он обращается к своему родному языку в своих мыслях. Факты, выражающие высокое отношение Низами Гянджеви к слову, взяты из этого произведения и проанализированы лингвистически и стилистически. Выдвигаемые в статье научно-теоретические идеи основаны на фактическом материале.

SUMMARY

ATTITUDE TO THE WORD IN NIZAMI GANJAVI'S POEM "TREASURY OF SECRETS" Hasanova S.G.

Key words: word, language, style, meaning, expression

The article describes the attitude of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi to the word. To do this, the poet's poem "The Treasure of Secrets" is brought to the fore. Regardless of what language a person writes or reads in, there is no doubt that he refers to his native language in his thoughts. The facts expressing Nizami Ganjavi's high attitude to the word are taken from this work and analyzed as linguistic and stylistic facts. The scientific and theoretical ideas put forward in the article are based on the actual material.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.03.2021
	Son variant	27.04.2021